

Литвиненко Р.О.

ІНГУЛЬСЬКА ПОСТКАТАКОМБНА СПАДЩИНА КРИМУ І НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті йдеться про одну з двох ліній розвитку інгульської катакомбної спадщини – євпаторійську культурну групу Криму і Нижньої Наддніпрянщини. Подається характеристика і хронологічна оцінка цих старожитностей, що входять до блоку посткатакомбних культурних утворень. У складі євпаторійської групи виділяється громівська підгрупа, пам'ятки якої локалізуються у Нижній Наддніпрянщині.

Ключові слова: середній бронзовий вік, інгульська катакомбна культура, блок посткатакомбних культур, культурне коло Бабине, євпаторійська культурна група, громівська підгрупа, Крим, Нижня Наддніпрянщина.

Вступ. Є добре відомим і майже не викликає заперечень той факт, що важливим, якщо не головним, генетичним субстратом у формуванні регіональних одиниць бабинської культурної області (культурного кола) були культури/варіанти катакомбної культурної області. Причому, якщо для Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК) таким підґрунтям виступають локальні групи донецько-донської катакомбної культури (ДДКК), то для степових локальних варіантів Дніпро-Прутської бабинської культури – ДПБК (Дніпро-Дністровського, меншою мірою Дністро-Прутського) базовим субстратом була інгульська катакомбна культура (ІКК) [Литвиненко, 2000, с. 70-71; 2002; 2009, с. 53-57; 2009а, с. 23, 25]. Дослідники вже висловлювалися стосовно її участі у складанні бабинської культури Нижньої Наддніпрянщини [Пустовалов 1979; Отрощенко 2001, с. 93, 95-96], або степової України від Криму і Нижньої Наддніпрянщини до Нижньої Наддністрянщини і Попруття [2002, с. 186-189; 2004]. На користь спадкоємності між ІКК та степовими варіантами ДПБК наводяться такі аргументи: майже повний збіг їхніх ареалів; схожі принципи радіального розміщення впускних поховань у насипах могил; трансформація інгульських катакомб у бабинські підбої, в т.ч. з круглими шахтами; неодноразові факти використання інгульських катакомб для захоронення (зокрема дохоронення) небіжчиків

ДПБК, а також продовження бабинськими підбоями планіграфічних вервечок, започаткованих інгульськими катакомбами; висока питома вага південних орієнтацій небіжчиків для обох культур.

Окрім цієї виразної лінії генетичного зв'язку між ІКК і Бабиним проявляється ще один вектор інгульської спадкоємності, який характеризується дещо відмінним набором спадкових ознак і значно вужчою локалізацією. Пов'язаний він з т.зв. євпаторійською групою пам'яток Кримського півострову, виділених півтора-два десятиріччя тому. Час, що минув відтоді, збагатив науку новими фактами і висновками, зокрема у царині дослідження посткатакомбних утворень, що дозволяє знов повернутися до проблематики євпаторійських пам'яток з метою доповнення/уточнення їхньої культурно-таксономічної та хронологічної оцінки.

Історіографія. Євпаторійську групу пам'яток Криму виділено у першій половині 1990-х рр., хоча належні до неї комплекси були відомими ще з матеріалів розкопок середини 1930-х рр. Процес ствердження цієї групи має свою нетривалу історію та відповідну історіографію. Розпочалася вона з того, що Г.М. Тощев у запропонованій ним періодизації катакомбних пам'яток Криму виділив три послідовних хронологічних групи і до складу пізньої з них включив дві обрядові підгрупи поховань. Одна з них характеризу-

валась катакомбами зі скорченими кістяками, почасти укладеними на лівому боці з піднесеними до черепа руками, які дослідниками традиційно вважалися найпізнішими. А інша являла собою поховання з випростаними кістяками, що супроводжувалися кістяними пряжками. На той момент автор називав лише три такі комплекси в межах Кримського півострова і розглядав їх в якості перехідних від катакомбної культури до культури багатоваликової кераміки – КБК (бабинської – *Р.Л.*) [Тощев, 1990, с. 125-126].

Невдовзі Г.М. Тощев присвятив спеціальну статтю кримським похованням з випростаними кістяками, цього разу оцінивши їх уже в якості окремої групи КБК. Тепер до складу виділеної групи було включено щонайменше десятка достеменних поховань, забезпечених відповідним реманентом, а також серію ймовірних, безінвентарних. Було подано всебічну характеристику цих поховальних комплексів, на підставі стратиграфії курганів визначено їхню відносну хронологічну позицію між катакомбними і зрубними, а також висловлено думку щодо генетичної спорідненості даної групи з місцевою пізньокатакомбною. Поза цим, озвучено думку щодо існування прямої відповідності між виділеною групою випростаних поховань та кам'янською групою кримських поселень [Тощев, 1993].

Подальшим кроком в обґрунтуванні особливого статусу цих пам'яток стала пропозиція розглядати їх у складі *євпаторійської групи*, за епонімом першого відкритого комплексу такого типу [Тощев, 1996, с. 80]. В усіх наступних працях, де йдеться про середній період бронзового віку Кримського півострова, відтепер неодмінно фігурують пам'ятки євпаторійської групи, хронологічно синхронні пам'яткам тамтешньої бабинської культури [Колотухин, Тощев, 2000, с. 220; Тощев, 2007, с. 163-166]. Крім обрядових розбіжностей між названими групами, виділяють також відмінності на рівні матеріальної культури, зокрема кістяних пряжок [Тощев, 1998]. Стосовно внутрішньої хронології (періодизації) євпаторійської групи пам'яток між дослідниками існують певні розбіжності, зокрема щодо правомірності виділення в ній двох послідовних етапів [Отрощенко, 2001, с. 107-108; Тощев, 2005, с. 144].

Заради об'єктивності варто відзначити, що, попри визнання євпаторійської групи більшістю науковців, висловлено й принципову незгоду з виділенням цього археологічного угруповання [Колотухин, 2003, с. 50-52].

Характеристика пам'яток

Євпаторійська група Криму. Як зазначалося вище, цю групу репрезентовано винятково поховальними комплексами, дослідженими в курганах Степового і Передгірського Криму, кількість яких, за різними публікаціями, оцінюється у 30-35 [Тощев, 1998, с. 119, 122; 2005, с. 143; 2007, с. 163]. Щоправда у літературі називається лише півтора десятка відповідних поховань, а в якості ілюстрацій з однієї публікації до іншої перекочують рисунки одних і тих само поховань (від 3 до 6 комплексів). Ця ситуація пояснюється тим, що кількість виразних євпаторійських поховань, тобто забезпечених діагностичним інвентарем у вигляді кістяних пряжок і зрідка керамікою, в дійсності є обмеженою – близько дюжини. Решта комплексів є недостатньо виразними і залучаються до групи євпаторійських непевно, лише на підставі однієї-двох ознак: випростаної пози небіжчика та поховальної споруди у вигляді довгої вузької ями або ями з підбоєм. На цьому неодноразово наголошував Г.М. Тощев, попереджаючи про небезпеку наповнення виділеної ним культурної групи пам'ятками іншої культурної атрибуції, зокрема інгульськими катакомбними, що також характеризуються випростаним положенням небіжчиків [Тощев, 1993, с. 158; 2007, с. 163, прим. 79]. Нами зібрано і задіяно інформацію щодо 25 євпаторійських поховань Криму (див. рис. 1 та список до нього).

Євпаторійська група демонструє курганний обряд поховання. Більшість її захоронень були впущеними до насипів попереднього часу і досипками не супроводжувалися. За нашими підрахунками, такі впускні поховання склали до 72% від загальної кількості поховань. За даними Г.М. Тощева, цей показник був ще вищим, щонайменш 90%. Понад чверть поховальних комплексів виступали як основні в курганах (6 захоронень): Ак-Таш 1/6, Суворовське 10/3, Сусаніне 2/11, Григоровка

Рис. 1. Ареал пам'яток євпаторійської групи. Крим: 1 – Ак-Таш (Семенівка) 1/2,4,6; 2 – Акимівка п. 2; 3 – Астаніне 23/3,13; 4 – Водопойне 8/5; 5 – Григоровка 11/2, 22/4; 6 – Далеке 4/1; 7 – Дальне 3/2,3; 8 – Іллічеве 9/6; 9 – Кара-Тюбе; 10 – Краснознам'янка 1/8; 11 – Крилівка 8/5; 12 – Ленінське 4/5; 13 – Лугове 3/1, 1991: 4-5/6; 14 – Роздольне 1/5; 15 – Славне 3/3; 16 – Суворовське 10/3; 17 – Сусаніне 2/11; 18 – Цилінне 1/2; 19 – Штормове 2/6; Херсонська обл.: 20 – Громівка-І 1/11; 21 – Новокам'янка 1/2; Миколаївська обл.: 22 – Висоцького П.П. масток 6/2; Запорізька обл.: 23 – Жовтневе-ІІ 5/1; 24 – Кічкас-ІІ 11/6; 25 – Мар'ївка (Тягунова Могила) 11/4; 26 – Новогригоровка (Безщасна Могила); 27 – Пологи (Соколовська Могила) п. 8.

11/2, 22/4, Лугове 3/1 (два останні – припустімо)¹ [Кислий, 1993; Колотухин, 2003, с. 22,

рис. 33, 5-6; Тошев, 1998, с. 119-122], а також впускними з досипкою (1 поховання): Ілліче-

¹ Щоправда, В.О. Колотухін вважає, що досліджені в могильнику поблизу с. Григоровка Красногвардійського р-ну “поховання КБК” (відповідно, пп. 11/2 та 22/4) не можна розглядати в якості основних, оскільки вони планіграфічно розташовані на одній лінії з могилами зрубної культури, тобто утворюють з ними спільний некрополь [Колотухин, 2003, с. 22, рис. 4; 20, 2]. Навряд чи з такою інтерпретацією можна погодитись, що ми спробуємо довести нижче, в ході аналізу стратиграфії обох названих могил.

ве 9/6 [Корпусова, Ляшко, 1999, с. 42]. Г.М. Тощевим згадується лише 2-3 основні поховання євпаторійської групи: Ак-Таш 1/6, Крилівка 8/5, Сусаніне 2/11 [Тощев, 1993, с. 157; 1998, с. 119; 2007, с. 163]. З огляду на вказані статистичні розбіжності Г.М. Тощев виказав сумнів щодо основної стратиграфічної позиції більшості комплексів нашого списку. Зацікавлений читач може сам перевірити коректність висновків обох сторін, адже всі названі поховання є опублікованими. Наразі ж висловимо незгоду стосовно оцінки згаданого комплексу Крилівка 8/5 як основного в кургані, оскільки в даному випадку ми маємо справу з фактом вторинного використання “євпаторійською” людністю поховальної споруди більш раннього часу – кам’яної скрині кемі-обинського (ямного) часу, над якою і було зведено могильний насип. Натомість ця обставина не надає євпаторійському похованню статус основного в кургані. Якщо в перших публікаціях Г.М. Тощев подавав кам’яну скриню з розміщеним у ній кістяком в якості єдиного замкненого комплексу [Тощев, 1993, с. 157; 1998, с. 119; Колотухин, Тощев, 2000, с. 150, 220], то з часом, врахувавши зауваження колег [Отрошенко, 2001, с. 108], скорегував свою позицію [Тощев, 2005, с. 143; 2007, с. 163].

Кількісна обмеженість основних поховань, разом з незадовільною збереженістю переважно розораних курганів, не дозволяють встановити параметри й конструктивні особливості насипів-могил, що зводилися над захороненнями євпаторійської групи, за винятком одного непевного випадку (Лугове к. 3), коли вдалося зафіксувати рештки такої ґрунтової конструкції на висоту близько 0,45 м [Колотухин, Тощев, 2000, с. 89, рис. 58].

За поховальні споруди правили довгі вузькі прямокутні/овальні ями (5 випадків або 45,5% зафіксованих споруд), а також ями з поздовжнім підбоєм (5 випадків або 45,5%). Розміри поховальних камер для дорослих небіжчиків: довжина 1,8-2,05 м, ширина 0,42-0,88 м, глибина 0,52-1,7 м. Одного разу засвідчено згадуване вище повторне використання кам’яної скрині ранньобронзової доби, причому для забезпечення випростаної пози небіжчика його уклали по діагоналі гробниці, розрахованої на зібгану позу померлого. Для

перекриття ям та заслону підбоїв частіше використовувалося каміння, рідше дерево (7 випадків проти 1). Підстилки на долівці камер не фіксуються. Практикувалося використання у поховальному ритуалі вохри.

Як зазначалося, для євпаторійської групи було характерним випростане положення небіжчика на спині, рідше з розворотом на правий чи лівий бік (рис. 2; 3). Трапляються нечисленні випадки укладання померлого у слабко зібганій позі на бік (рис. 2, 23; 3, 3, б). Показово, що для цих останніх викопували дещо коротші могили: 1,61 м, 1,73 м. Руки укладалися у кількох позиціях, статистику за якими зведено до табл. 1:

Позиція	I	II	III	IV	РАЗОМ
		L	v	LJ	
Кількість	8	1	1	2	12
Питома вага (%)	66,7	8,3	8,3	16,7	100

Табл. 1. Позиції рук небіжчиків у похованнях євпаторійської групи.

Орієнтацію небіжчиків можна визначити як широтну; при цьому виділяються два пріоритетні напрямки – західний, з відхиленням до південного заходу (55%), та східний, з відхиленням до північного сходу (27%), що утворюють своєрідну бінарну опозицію. Присутні одиничні орієнтировки, наближені до меридіональних (18%). Оскільки ці напрямки також вимальовують опозицію (північ-південь), буде передчасним вважати їх випадковими.

Євпаторійську групу представлено похованнями майже всіх статевовікових категорій: дітей, підлітків, дорослих. Щоправда, за наявності серед них поховань чоловіків (антропологічно визначено 3), жіночих не виявлено. Гадаємо, це пов’язано з обмеженістю джерельної бази, оскільки середньостатистичне співвідношення чоловічих і жіночих поховань, скажімо, в могильниках культурного кола Бабіне становить 2,2:1.

М’ясна напуття їжа супроводжувала лише 8% поховань євпаторійської групи (2

комплекси). Судячи зі складу кісткових решток, до могили клали такі ж набори м'яса, що були характерні для поховальних традицій ДПБК [Литвиненко, 2009а, с. 8-10]: вирізка з ноги, куприк коня.

Речовий інвентар у похованнях євпаторійської групи, аналогічно бабинській традиції, трапляється порівняно рідко. Ним було забезпечено 56% захоронень (14 комплексів). Склад поховального приданого є також вкрай обмеженим. Найбільш поширеною категорією реманенту виступають кістяні пряжки, що походять з 11 комплексів (44%). У 4 похованнях (16%) знайдено керамічний посуд. По разі трапилися кам'яна плитка і глиняні модельки коліс.

Пряжки. Репрезентовані кількома різновидами. Наведені в табл. 2 дані засвідчу-

ють, що, як і для кримського відгалуження Дніпро-Дністровського варіанту ДПБК, для євпаторійської групи були більш характерними жолобчасті пряжки, ніж пласкі (70% проти 30%), а також з додатковим отвором/отворами, ніж без них (70% проти 30%). Локальними прикметами пряжок цієї групи можна назвати відсутність у них бортика навколо центрального отвору (10 випадків з 11) і меншою мірою – наявність 2-3 додаткових отворів замість одного (4 проти 5). Вкажемо й на рідкісну серед сотень аналогічних виробів особливість окремих євпаторійських екземплярів, що полягає в прикрашанні цих виробів різьбленим орнаментом у вигляді насічок/нарізок за периметром (рис. 3, 2). Ці нюанси свого часу слушно зауважив Г.М. Тоцев [Тоцев, 1998, с. 120].

Тип ²		1а	2о	3о	РАЗОМ
Перетин	пласкі	2	–	1	3 (30%)
	вигнуті	1	3	3	7 (70%)
РАЗОМ		3 (30%)	3 (30%)	4 (40%)	10 (100%)

Табл. 2. Класифікація кістяних пряжок Євпаторійської групи

Посуд. Керамічна серія є вкрай непрезентабельною, походить лише з чотирьох комплексів: Ак-Таш (Семенівка) 1/4, Астаніне 23/13, Дальнє 3/3, Іллічеве 9/6 (рис. 2, 3, 7, 9, 13). Втім навіть серед цих нечисленних посудин вдається виділити зразки одного чи близьких класифікаційних таксонів, що додатково свідчить на користь культурної єдності групи.

Модельки коліс. Комплект з чотирьох глиняних моделей коліс, що його знайдено у похованні Іллічеве 9/6, донедавна вважався унікальним не лише серед поховальних пам'яток культурного кола Бабине, а й синхронних посткатакомбних археологічних утворень. Виліплені з глини коліщатка мають

форму дисків діаметром 11-12 см з двобічними наліпами-маточинами та наскрізними отворами у центрі. Маточину кожного колеса оточують по шість наскрізних маленьких отворів, проколотих у диску і згрупованих по три (рис. 2, 14-17).

Щодо інтерпретації цих знахідок висловлено кілька близьких за своїм загальним змістом, але відмінних за деталями точок зору. Автори публікації іллічівського комплексу вважають, що модельки коліс за універсальним принципом *pars pro toto* несли семіотичне навантаження транспортного засобу – возу, який у контексті поховальної парадигми забезпечував “продовження подорожі небіжчика після розлучення зі світом живих” [Корпусо-

² За нашою класифікацією пряжок: тип 1а – кільцева з пласкою основою і трапецієвидним перетином; 2о – кільцева з бортиком і бічним отвором; 3о – овальна з випнутим перетином і бічним отвором/отворами [Литвиненко, 2009а, с. 12].

ва, Ляшко, 1999, с. 46]. Існує думка, що іллічівський комплект коліщат імітував собою дві колісниці, виступаючи своєрідним “натуральним макетом для парних зображень кіл-коліс на посуді бабинської культури” [Отрощенко, 2005, с. 420, рис. 1, б]. Ми більше схилиємося до першої позиції, оскільки комплект із чотирьох коліс навряд чи буде символізувати транспортний засіб на двох колесах, зокрема й колісницю. Та й морфологія самих моделей, навіть з огляду на згадуване авторами публікації спрощення і стилізацію глиняної пластики [Корпусова, Ляшко, 1999, с. 42-43], ніяк не натякає на конструкцію колеса зі шпичками. Доволі близька і симптоматична аналогія походить з комплексу раннього етапу криволуцької культурної групи Доно-Волзького регіону Писарівка-II 10/2 (посткатакомбний час, синхронний Бабиному I, вочевидь, євпаторійській групі), який у складі поховального реманенту, окрім іншого, також містив глиняні модельки пари дискових коліс з маточинами [Мимоход, 2010б, с. 158, рис. 1, II] (рис. 4). В даному випадку можна тлумачити цю знахідку і як імітацію чотириколісного воза (за нормою *pars pro toto*), так і двоколісного возика на кшталт тих, що відомі у Надчорноморсько-Каспійській зоні ще з катакомбного часу. Головним у даному випадку є те, що йдеться не про колісницю з колесами зі шпичками, а транспортний засіб саме на дискових колесах.

В якості додаткового аргументу на користь цього пошлемося на цікавий поховальний комплекс Садовий 4/10, що належить до кубанської групи фіналу середньої бронзи (посткатакомбний блок), в якому небіжчика, який супроводжувався бронзовими втульчастим гаком і окуттям дерев'яної посудини, кістяною пряжкою типу 3о, було укладено до кузова легкого возика, по кутах якого встановлено чотири дерев'яні дискові колеса [Брилева, 2009, с. 19; Гак, Mimoход, 2007, с. 91, рис. 1, 3I]. Попри те, що розглядуване поховання за своєю абсолютною датою (див. нижче) і пізнім типом пряжки доволі впевнено синхронізується з блоком колісничних культур [Мимоход, 2010, с. 49-51, рис. 14; 2010а, с. 46-48, рис. 10], воно супроводжувалося не колісницею, а звичайним возом на дискових колесах. Усі ці факти переконливо засвідчують, що у

поховальній парадигмі посткатакомбних популяцій Чорноморсько-Каспійської області саме віз чи подібний йому транспорт фігурував в якості засобу пересування небіжчика до потойбічного світу.

Таким чином, іллічівське поховання відбиває загальну для первісних культур, зокрема і бронзової доби Надчорномор'я, поховальну парадигму, пов'язану з так званими обрядами переходу, які передбачали, крім всього іншого, забезпечення небіжчиків (щоправда не всіх, а обраних) транспортними засобами – човнами, саньми-волокушами, колісними візками – для мандрівки у потойбічний світ.

Громівська підгрупа Нижньої Наддніпряниці. Як зазначалося, ареал пам'яток євпаторійської групи визначено Г.М. Тощевим у межах всього Кримського півострову [Тощев, 1993, рис. 1, I; 2005, с. 143], від себе уточнило, крім гірського Криму. Водночас дослідник, слідом за В.В. Отрощенко [Отрощенко, 2001, с. 104-107], звернув увагу на те, що “розглядувані пам'ятки не є специфічними для території степового Криму, вони співвідносяться з матеріалами Північного Причорномор'я, де в окремих районах також представлено подібні серії поховань” [Тощев, 2005, с. 144]. При цьому обидва згадані автори посилалися на серії поховань КБК (бабинської культури) з випростаним станом небіжчика, що виділялися у Середній і Нижній Наддніпряниці. Внаслідок цього складалося враження про існування локальної наддніпрянсько-кримської області, де у післякатакомбний час практикувався нехарактерний для більшості чорноморсько-каспійських культур випростаний обряд поховання. Проте нами була доведена безпідставність твердження щодо існування серед бабинських пам'яток Середньої Наддніпряниці обрядової групи поховань з випростаними кістяками [Литвиненко, 2007]. Відтак область поширення випростаного обряду у посткатакомбний час скорочується до Кримського півострову та прилеглих районів Нижньої Наддніпряниці. В останньому ж регіоні обряд, що нас наразі цікавить, цей обряд репрезентовано незначною кількістю поховань, які пропонується розглянути нижче.

Формально за ознакою випростаного положення небіжчика в Азово-Наддніпрянському

регіоні можна виділити лише 7-10 поховальних комплексів посткатакомбного періоду. Чотири з них уже отримали оцінку в літературі: могила “Соколовська” пп. 2, 4, Громівка 1/11, Новокам’янка 1/2 [Отрощенко, 1995, с. 194; 2001, с. 107]. Щоправда в окремих випадках буде доречним додати до неї коментарі.

Зокрема поховання 2 Соколовської могили поблизу м. Пологи у верхів’ях Конки [Попандопуло, 1991, с. 68-69, рис. 2] не варто беззастережно відносити до розглядуваної групи, оскільки з нею це поховання поєднує лише одна, нехай і показова, ознака – випростаний стан небіжчика. За усіма іншими обрядово-інвентарними рисами соколовський комплекс повністю відповідає нормам ДДБК, в контексті якої його й слід розглядати [Литвиненко, 2002, с. 188-189; 2006, с. 36-37].

Також викликає сумнів залучення до розглядуваної посткатакомбної групи поховання 4 Соколовської могили [Попандопуло, 1991, с. 71, рис. 3, 1], бо воно за своєю планіграфією та рисами обряду досить чітко вписується до кола захоронень ІКК цього кургану. Оскільки поза небіжчика, будучи схожою для “інгульського” та “євпаторійського” обрядів, у даному випадку не може бути діагностичною, звернемо увагу на типову для інгульських поховань південну орієнтацію кістяка. Крім того, показовою ознакою є пляма вохри (можливо, залишки т.зв. “ступнів”), що її зафіксовано на певній відстані від кістяка, причому праворуч і одночасно на захід. За умов південної орієнтації небіжчика та розміщення поховання у східному секторі кургану, як це має місце в нашому випадку, саме на захід від камери, тобто до центру кургану, мала виводитися шахта катакомби. Оскільки ж за нормами інгульської катакомбної обрядовості вохрянні плями (зображення) наносилися на площі дна між тілом небіжчика та устям шахти, можна припускати, що вохра у похованні 4 Соколовської могили натякає на наявність у ньому шахти, яка не збереглася.

Натомість до розглядуваної нами групи з Соколовської могили можна з деяким застереженням віднести поховання 8, що характеризується впускним без досипки стратиграфічним положенням, випростаним з дещо підігнутими ногами і розворотом на лівий бік

та західною орієнтацією станом небіжчика, складеними на грудях руками [Попандопуло, 1991, с. 71, рис. 4, 1].

Таким чином, у списку наддніпрянських відповідників євпаторійським похованням Криму залишається лише 7-8 комплексів (рис. 1): Жовтневе-ІІ 5/1 [Рассамакин и др., 1982], Кічкас-ІІ 11/6 [Шарафутдинова, 1982, с. 51-52], Тягунова Могила 11/4 [Пустовалов, 2000, с. 300-301, рис. 4, 3-4], Безщасна Могила, поховання у насипу [Самоквасов, 1892], можливо Соколовська могила п. 8 [Попандопуло, 1991, с. 71, рис. 4, 1] – всі Запорізької обл., Громівка-І 1/11 [Кубышев и др., 1979] та Новокам’янка 1/2 [Кубышев и др., 1981, с. 10, табл. 1, 1-2] – обидва Херсонської обл.; масток П.П. Висоцького 6/2 – сучасна Миколаївська обл. [Гошкевич, 1903, с. 114] (рис. 3, 9-18). На жаль, ступінь документованості й збереженості перелічених поховань є нерівнозначним, що відповідним чином впливає на достеменність їхньої узагальненої характеристики, яка надається нижче.

Усі виділені комплекси були впускними в кургани більш раннього часу. Лише одне з них (Громівка-І 1/11), судячи зі звіту, супроводжувалося досипкою. Тричі зафіксовано поховальні конструкції, представлені видовженими підпрямокутними ямами з округленими кутами. Усі поховання характеризувалися випростаними кістяками, укладеними на спині й зрідка на боці, зорієнтованими у широтних напрямках: у західний сектор (2-3 комплекси) та у східний сектор (5 комплексів). Тричі в могилах містився глиняний посуд. П’ять поховань супроводжувалися кістяними пряжками. В заповненні однієї з могил знайдено крем’яне вістря стріли.

Уявлення про *керамічний комплекс* дають лише три посудини, що збереглися. Дві з них походять з поховання Жовтневе-ІІ 5/1. Вони представлені нижньою частиною порівняно великого горщика з вузьким дном та широкими округлими боками, а також невеличкою джкоподібною баночкою (рис. 3, 16, 18). Третя посудина, що знайдена у порушеному похованні Кічкас-ІІ 11/6, є значно виразнішою: тричасний горщик з чітким ребром і високою розтрубною шийкою; по шийці, ребру і придонній частині декорований поясками горизон-

тальних валиків, а по плічках – зверненими догори трикутниками, виконаними валиками; край вінця та один з валиків на шийці карбовані навскісними вдавленнями (рис. 3, 15).

Кістяні пряжки представлені двома типами (рис. 3, 10, 12, 14): круглою пласкою з бортиком (тип 2) та овальними вигнутими з додатковим отвором (тип 3о) двох підтипів – з бортиком і без нього. Показово, що типологічно більш рання кільцева пряжка супроводжувала небіжчика з західною орієнтацією, а пізні овальні з додатковим отвором приурочені до поховань зі східною орієнтацією померлих, що може натякати на хронологічну послідовність цих двох обрядових груп, як це вбачалося В.В. Отрощенко для євпаторійських пам'яток.

Одинична знахідка кременевого *вістря стріли* (Громівка-II 1/11), на жаль, не задокументована графічно. А тому ми маємо користуватися лише вкрай стислим описом, з якого виходить, що виріб характеризувався підтрикутною формою пера та виїмчастою основою, маючи розміри 1,8×1,4×0,2 см.

Таким чином, розглянута група поховань Нижньої Наддніпрянщини багато в чому повторює пам'ятки євпаторійської групи Криму: переважно впускне положення в курганах, могильні споруди у вигляді видовжених ям, випростаний на спині чи з розворотом на бік стан небіжчика, переважання широтних орієнтацій, інвентар у вигляді близьких типів кістяних пряжок та рідкісного керамічного посуду, схожі тенденції хронологічної динаміки. Розбіжності між двома групами виявляються лише на рівні деталей обрядово-інвентарних ознак: відсутність(?) підбійних конструкцій у наддніпрянських пам'ятках, локальні особливості у наборі поховальної кераміки, відмінність у домінуючих різновидах пряжок. Однак названі розходження не порушують загальної єдності розглядуваних груп на рівні базових характеристик, що дає нам вагомий підстави розглядати їх в межах певної сукупності, на користь якої свідчить і взаємна локалізація пам'яток: якщо пам'ятки євпаторійської групи зосереджені на Кримському півострові, аж до Сивашу, то їхні наддніпрянські відповідники займають сусідній регіон Дніпро-Молочанського межиріччя, Дніпровського Надпоріжжя та пониззя Інгульця. Причому на правобережжі Дніпра відомо

лише два комплекси, тоді як решту відкрито у Лівобережній Наддніпрянщині, яка безпосередньо межує з Кримом. Значно більша концентрація випростаних поховань на півострові, за умов рідкості їх на материках, натякають на те, що саме Крим виступав своєрідним осередком даної традиції у післякатакомбний час, а Нижня Наддніпрянщина виступала його периферією. Відтак вважаємо за доцільне включати до складу євпаторійської групи не тільки випростані поховання Кримського півострова, а також їхні нижньодніпрянські аналоги. З метою ж урахування виявленої локальної специфіки кримських і наддніпрянських пам'яток, пропонуємо перші з них розглядати в контексті *євпаторійської групи*, а другі об'єднати у складі її *громівської підгрупи*, закріпивши за нею епонім найбільш виразного й показового комплексу [Литвиненко, 2008].

Хронологія. Для визначення відносної хронології та внутрішньої періодизації пам'яток євпаторійської групи даних бракує [Тоцев, 1993, с. 158; 1998, с. 144; Отрощенко, 2001, с. 107-108]. До існуючих додамо й деякі свої. Спостереження за горизонтальною та вертикальною стратиграфією, здійснені в ході дослідження кургану 4 поблизу с. Дальне Первомайського р-ну, кургану 5 поблизу с. Лугове, кургану 4 поблизу с. Ленінське, кургану 1 могильника Ак-Таш, засвідчують, з одного боку, хронологічне слідування євпаторійських комплексів за пам'ятками ІКК, а з іншого, визначають їхнє передування старожитностям зрубної культури. Втім, існує і альтернативний підхід щодо верхньої часової межі євпаторійської групи, відповідно з яким вони вважаються синхронними пам'яткам зрубної культури Кримського півострова. На думку В.О. Колотухіна, таке співвідношення нібито демонструють матеріали курганів 11 і 22 могильника поблизу с. Григорівка [Колотухин, 2003, с. 22, рис. 4; 20, 2]. Є сенс предметно розглянути ці матеріали.

Так, у кургані 11 зафіксовано три поховання (євпаторійське п. 2, зрубні пп. 1, 3), що влаштовані з рівня давнього горизонту, але розміщені в різних частинах широтно видовженого насипу. Встановлено також, що п. 1 здійснене пізніше за п. 3. Стратиграфія не дозволяє визначити хронологічне співвідношен-

ня між похованнями 2 і 3, що, з одного боку, не заперечує більш ранній вік першого з них (євпаторійської групи), а з іншого, не дає підстав для штучної синхронізації обох комплексів, як це робить автор публікації [Колотухин, 2003, с. 14-15].

У кургані 22 розміщення євпаторійського поховання 4 в один ряд зі зрубними могилами не є безперечним свідченням їхньої синхронності, оскільки остання не фіксується стратиграфією. З іншого боку, жодна з чотирьох могил зрубною культурою не може беззастережно вважатися основною для цього кургану, бо нічим не засвідчується факт їхнього влаштування з рівня давнього горизонту: дві зрубні могили перерізані бровкою, а дві розміщуються впритул до неї, однак, попри значне заглиблення до материка, викиди з них та перекриття на давньому горизонті відсутні. Плита перекриття кам'яної скрині зрубною п. 1, як видно за профілем бровки, лежала дещо нижче давнього горизонту. Але характер залягання цієї плити, з урахуванням чисельних прикладів з інших могильників, дозволяють стверджувати, що перекриття в даному випадку відбивало лише верхній рівень кам'яної гробниці, оскільки верхній рівень ями, в яких такі гробниці влаштовувалися, зазвичай знаходився значно вище. Крайня східна позиція євпаторійського поховання 4 натякає на те, що воно було первинним у розглядуваному кургані, а послідовно впущені та, ймовірно, перекриті досипками, зрубні захоронення утворили ланцюжок у західному напрямку. Наочним підтвердженням такої реконструкції виступає курган 4 поблизу с. Відкрите Первомайського р-ну Криму, що утворився шляхом кількох досипок над впускними зрубними похованнями, послідовно впущеними зі сходу на захід. Втім автор публікації, попри інформацію на профілі бровки, трактує стратиграфічну ситуацію дещо інакше [порівн.: Колотухин, 2003, с. 22, рис. 20, 1].

Отже висновок Г.М. Тошева щодо проміжної хронологічної позиції пам'яток євпаторійської групи між інгульськими катакомбними середнього бронзового віку та зрубними пізньої бронзи залишається в силі. Нажаль, слід визнати відсутність достеменних стратиграфічних даних щодо визначення хроноло-

гічного співвідношення євпаторійської групи з бабинською культурою, зокрема кримським масивом Дніпро-Дністрянського локального варіанту Бабіне. Лише на підставі деяких спільних тенденцій у поховальних традиціях, а також знаходження в євпаторійських і бабинських похованнях кістяних пряжок, було висловлене припущення про загальну синхронність цих двох груп пам'яток [Тошев, 1998, с. 80; 2005, с. 146]. У зв'язку з цим звернемо увагу на матеріали довгої могили 3-3а поблизу с.Лугове, точніше тієї її частини, що позначена як курган 3 [Колотухин, Тошев, 2000, с. 89, 92, рис. 85]. За публікацією, в цьому насипу зосереджено одне середньовічне поховання і чотири поховання доби бронзи, серед яких пп. 1, 3, 4 віднесено до КІСБК (рос. КИОМК, тобто бабинської культури), а п. 5 – до зрубною культурою (? – *Р.Л.*). Автори повідомляють про спорудження насипу за два прийоми, що простежується і за профілями центральної брівки, однак з певними похованнями будівельні етапи не пов'язують. Дійсно, доступні джерела не дозволяють здійснити таку реконструкцію. Втім є підстави стверджувати, що спорудження первинного насипу було пов'язане з якимось із двох поховань, що знаходились в його центрі – п. 1 або п. 3. Поховання 4, судячи з профілю брівки, було впущене до північно-західної поли первинного кургану. А розташування цієї могили чітко у міжкурганному просторі, у сідловині між кк. 3 і 3а, дозволяє саме з нею пов'язувати зведення об'єднувальної досипки, яка при цьому перекриває розглядуване поховання 4. Щоправда на таку роль теоретично можуть претендувати й розміщені неподалік, на цій же міжкурганній ділянці, зрубні пп. 3/5 та 3а/9. Однак останні планіграфічно дещо зсунуті вбік від центральної вісі довгої могили, що видається не зовсім логічним для “об'єднуючого” поховання. Навіть якщо й відкинути цю обставину та припустити зв'язок об'єднувальної досипки з якимось із зрубних поховань, все одно це не може заперечити більш ранню хронологічну позицію п. 4, яке було впущене до краю кургану 3 до зведення об'єднувальної досипки.

Але ж у розглядуваному кургані гострішим є питання щодо хронологічного співвідношення розміщених у центрі поховань 1

і 3, оскільки перше з них належить до євпаторійської групи, а друге, зважаючи на все, репрезентує жіночу обрядову групу раннього горизонту ДДБК. Інтрига підсилюється тією обставиною, що обидва комплекси містилися, здається, однакові типи кістяних пряжок – кільцеві без бортика і додаткових отворів (тип 1а нашої класифікації)³, а тому навряд чи суттєво розбігалися в часі. На плані кургану поряд з похованням 4 позначено штриховкою овальний контур на кшталт материкового викиду з ями. Цей об'єкт прорізається центральною брівкою, однак в її профілях він відсутній (не зафіксований), що не дозволяє з'ясувати характер і рівень його залягання, а тим самим підтвердити чи спростувати наше припущення. Нажаль, доступні з публікації дані залишають поставлене питання нерозв'язаним.

Оскільки цим непевним випадком практично й обмежується банк стратиграфічних даних щодо хронологічного співвідношення комплексів євпаторійської групи з похованнями інших бабинських груп, викликає запитання: на чому ґрунтується твердження В.В. Отроценка про те, що євпаторійські пам'ятки в Криму “займали позицію в групі ранніх”, а “пізній горизонт поховань КБК там репрезентовано зібганими похованнями з переважно східною орієнтацією у супроводі з овальними кістяними пряжками” [Отроченко, 2001, с. 107, 108-109], тобто, за нашими уявленнями, належними до ДПБК? Показово, що до цієї позиції останнім часом схиляється й Г.М. Тощев, вказуючи на більш ранній характер євпаторійських поховань по відношенню до інших груп з подібним інвентарем [Тощев, 2005, с. 144]. При цьому дослідник посиляється на свою попередню працю, в якій нібито міститься доведення висловленої точки зору. Однак у цій ранній статті відсутня будь-яка аргументація з цього приводу. Натомість там висловлено думку про одночасність євпаторійської групи зі звичайними причорно-

морськими пам'ятками КБК (бабинськими – *Р.Л.*), що підтверджується й наведеними самим же Г.М. Тощевим свідченнями їхньої однакової стратиграфічної позиції в курганах між катакомбними та зрубними комплексами [Тощев, 1998, с. 122]. У розглядуваному питанні простежується певна непослідовність дослідника, який, з одного боку, намагається показати більш ранню позицію євпаторійської групи, у порівнянні з бабинською, а з іншого, висуває ідею двох паралельних у часі “ліній етнокультурного розвитку” посткатакомбного населення Криму та Наддніпрянщини. Може, заради цієї останньої ідеї, на наш погляд більш аргументованої та логічної, автор і скорегував свої хронологічні викладки, припустивши більш тривалий період існування “бабинської” лінії розвитку порівняно з “євпаторійською” [Тощев, 2005, с. 146]?

Стосовно внутрішньої періодизації пам'яток євпаторійської групи, як йшлося вище, В.В. Отроценком було висловлено думку щодо можливості поділу їх на два хронологічні горизонти. При цьому до складу раннього з них включалися поховальні комплекси, що характеризуються орієнтацією небіжчиків до західного сектору, а до пізнього – з орієнтацією до східного сектору [Отроченко, 2001, с. 107-108]. У своїх висновках дослідник спирався на один випадок прямої (вертикальної) стратиграфії між євпаторійськими комплексами з бінарною обрядовістю. Такий було зафіксовано в кургані 3 біля с. Дальне в Центральному Криму, де поховання 2 з випростаним скелетом і західною орієнтацією перерізалось похованням 3, теж випростаним, але з розворотом на лівий бік і з південно-східною орієнтацією небіжчика; останнє супроводжувалося тричасним горщиком і овальною пряжкою з двома отворами. Ще один з наведених В.В. Отроценком випадок пов'язаний зі стратиграфією поховань єдиної обрядової групи: в кургані 1 могильника Ак-Таш основне поховання 6, що

³ Втім у нас залишається непевність щодо визначення типів пряжок з обох комплексів, що зіставляються: Лугове 3/1 і 3/4. Надто стислий опис в тексті і відсутність на рисунках діагностичного перетину (замість нього в обох випадках подано бокову проекцію) не дозволяють чітко з'ясувати до якого типу належать обидва екземпляри: пласких (1а) чи випнутих (1в). Слабко виражена овальність пряжки з поховання 4 натякає на можливість приналежності її до різновидів 3 або 3в (овальні без додаткового отвору – пласкі або випнуті), що суттєво впливає на хронологічну атрибуцію даного комплексу.

було зорієнтоване на південний захід і супроводжувалося пряжкою-кільцем, перекивалося впускним похованням 4 зі західною орієнтацією і банкуатою посудиною. Здавалося б, що обрядова диференціація намічених хронологічних груп підтверджується й на рівні типології пряжок: кільцеві для західної орієнтації, овальні дводірчасті для східної. Однак цьому заперечували випадки, коли орієнтовані до західного сектору небіжчики супроводжувалися вигнутими пряжками з додатковими отворами (Далеке 4/1, Славне 3/3). Ці факти навернули В.В. Отроценка до висновку, що “в Криму тип пряжки не завжди був твердо пов’язаний з певною орієнтацією небіжчика” [Отроценко, 2001, с. 108]. Ця ж обставина, разом з браком відповідних стратиграфічних спостережень, дозволили Г.М. Тощеву висловити сумнів і щодо можливості внутрішньої періодизації пам’яток євпаторійської групи взагалі: “На матеріалах Криму подібне членування поки що не простежується” [Тощев, 2005, с. 144]. Гадаємо, розв’язати це питання можна лише за умов збільшення джерельної бази.

Наразі відсутні дані щодо абсолютного датування пам’яток євпаторійської групи. З огляду на наведені вище аналогії євпаторійському комплексу Іллічеве 9/6 серед пам’яток посткатакомбного блоку, можна в якості орієнтиру навести дати з відповідного поховання кубанської групи з дерев’яними колесами: Садовий 4/10 – 3520±60 (1920-1740 BC), 3440±70 (1880-1680 BC) [Брилева, 2009, с. 19; Мимоход, 2007, с. 33, табл. 2, 1-2].

Походження та історична доля. Від початку виділення євпаторійських пам’яток в якості окремої культурної групи Г.М. Тощев пов’язував її походження з ІКК. Така ж думка висловлювалася й С.Ж. Пустовалов [Пустовалов, 1998, с. 216] та, не досить певно, В.В. Отроценком [Отроценко, 2001, с. 107-108]⁴. Поділяючи в цілому таку позицію [Литвиненко, 2002, с. 188], ми подали й своє власне бачення щодо процесу формування євпаторійської культурної групи [Литвиненко, 2008, с. 18]. На нашу думку, складення євпаторійської групи відбувалося в контексті загальнопроцесу трансформації пізньокатакомбних

⁴ Щоправда В.В. Отроценко свого часу пропонував шукати витоки євпаторійської групи далеко на північному сході – у басейні лісостепового Дону, в середовищі доно-волзької абашевської культури (ДВАК), для частини пам’яток якої також були характерними випростаний обряд поховання і типологічно доволі близькі євпаторійським кістяні пряжки. Сполучною ланкою між цими віддаленими групами, як зазначалося вище, дослідник вважав подібні їм пам’ятки Середньої та Нижньої Наддніпряни (поховання з випростаними кістяками). Відтак, формування євпаторійської групи Криму і близьких їм пам’яток Наддніпряни розглядалося в контексті походів вояків-колісничних через терени Надчорномор’я на південь Балкан [Отроценко, 1995, с. 194-195]. Ця, безсумнівно, приваблива і ефектна концепція, з огляду на недостатність її аргументації, викликала критичні зауваження [Тощев, 1998, с. 123; Литвиненко, 2002, с. 188]. До них додамо ще одне: за умов “банкрутства” середньонаддніпрянської групи Бабіне з випростаним обрядом поховання [Литвиненко, 2007], на відтворюваних В.В. Отроценком маршрутах колісничних загонів “Вороніж-Київ” та “Київ-Крим” [Отроценко, 1995, с. 195], і без того не забезпечених проміжними пунктами пам’яток, зникає вузлова сполучна ланка – київська, а відтак ідея зв’язку між розірваними майже тисячокілометровою дистанцією колісничною ДВАК і євпаторійською групою втрачає свій сенс.

У зв’язку з порушеною темою не можу оминати питання щодо висловленого в літературі припущення про існування якогось зв’язку між євпаторійською групою Криму і в чомусь подібною їй незначною серією поховань з території південно-східної Румунії (Молдови й Мунтенії), що їх виділено Ф. Буртенеску в якості групи “Матка–Євпаторія–Пологи” або “Матка–Євпаторія” [Burtănescu, 2002; див. також: Тощев, 2007, с. 163, прим. 70]. Рисами, що зближують поховання цієї групи з євпаторійськими, є курганний обряд, підбійна могильна споруда, випростаний стан небіжчиків із західною орієнтацією, кругла пряжка з бортиком навколо центрального і двома периферійними отворами. В системі відносної хронології ці румунські комплекси синхронізуються з фазою Монтеору Іс3. Ф. Буртенеску схильний пов’язати появу “випростаних” поховань в Румунії зі східним культурним впливом від КБК Наддніпряни і Криму, поділяючи думку українських археологів щодо витоків цього обряду з ІКК. За відсутності альтернативних осередків можливого культурного імпульсу, запропонована гіпотеза залишається найбільш вірогідною. Проте для більшої її переконливості наразі не вистачає наявності подібних пам’яток (з випростаним обрядом) на проміжній території між Кримом-Наддніпряниною та Румунією, на чому слушно зауважив і Ф. Буртенеску.

культур Чорноморсько-Каспійської області. В Надчорноморській зоні, де катакомбні утворення змінюються колом культур Бабине, цей процес мав осередковий характер. Вогнище бабинської культурогенези знаходилося в Азово-Дніпро-Донецькому трикутнику, де на ґрунті донецько-донської КК сформувалась первинна з бабинських культур – Дніпро-Донська. ДДБК наприкінці свого раннього етапу демонструє широтне збільшення свого ареалу: у східному напрямку – в Донецько-Донське межиріччя, а в західному – на Дніпровське Правобережжя. Судячи з того, що розширення це фіксується через картографію поховань дорослих чоловіків, які подекуди супроводжувалися зброєю та виробничими наборами стріларобів і, в свою чергу, іноді були вбиті чужими стрілами, можна припускати військовий сценарій розглядуваних подій. Результатом просування вояків ДДБК у північно-східному напрямку стало опанування ними чи не всією областю Донецько-Донського межиріччя з виходом на Лівобережжя Дону майже вздовж всієї його нижньої течії. Просування ж носіїв ДДБК на захід мало інші наслідки. Очевидно, їхні військові загопи були тією силою, що підірвала потестарну структуру ІКК, виступивши каталізатором, який започаткував або прискорив її трансформацію у ДПБК. З трьох виділених нами локальних варіантів ДПБК, саме степовий Дніпро-Дністровський варіант несе в собі найбільш виразну інгульську спадщину [Литвиненко, 2009, с. 68-69].

Однак інгульський слід у пост катакомбний час знайшов проявлення також в образі малочисленої та вузьколокальної євпаторійської культурної групи. По суті ця група пам'яток Криму і прилеглої до півострова Нижньої Наддніпрянщини демонструє ще одну “постінгульську” лінію розвитку (поряд з Дніпро-Дністровським варіантом ДПБК) [порівняй: Литвиненко, 2008; Тощев, 2005, с. 144, 146]. Утворившись в ізольованому кримському анклаві, куди носії ДДБК чомусь не діс-

тались (відомі поодинокі, причому не зовсім певні поховання) або не змогли проникнути, євпаторійська група у своєму поховальному ритуалі успадкувала і трансформовану катакомбну конструкцію (повздовжній підбій) і випростану позу небіжчика (цю інгульську обрядову норму носії ДПБК не змогли зберегти). Однак загальна нечисленність пам'яток і, слід думати, носіїв даної традиції, вочевидь, зумовила їхнє розчинення (асиміляцію?) в середовищі спорідненої за походженням людності ДПБК (її Дніпро-Дністровського варіанту), яка також мешкала у степовому Криму і Нижній Наддніпрянщині.

На завершення зупинимося на проблемі пошуку поселень, які можна було б співвіднести з поховальними пам'ятками євпаторійської групи. Свого часу Г.М. Тощев висловив думку щодо можливого пов'язування щойно виділених ним курганних поховань євпаторійської групи з поселеннями дещо раніше виділеного О.Є. Кислим *кам'янського типу* пам'яток [Тощев, 1993, с.159-160]. Причому євпаторійські поховання зіставлялися з середнім або пізнім горизонтами кам'янських поселень, тоді як відповідником ранньому їхньому горизонту називався унікальний ґрунтовий могильник Штормове [Кислий, Тощев, 1994, с. 25; Тощев, 1986, с. 80; 2005, с.144]. До речі деякі автори ототожнювали випростані поховання саме з *кам'янсько-лівенцівською* культурною групою [Корпусова, Ляшко, 1999, с. 45-47].

Попри удавану одностайність дослідників у поєднанні поселень кам'янського типу з похованнями євпаторійської групи, це питання не можна вважати розв'язаним. І, мабуть, головною перешкодою для поєднання названих груп пам'яток виступає їхній ареальний розбіг. Так, поселення кам'янського типу зосереджені майже винятково на теренах Східного Криму: переважно на Керченському півострові, окрім його азовського узбережжя, а також вздовж південного узбережжя від Феодосії до Судака [Кислий, 1997, с. 11; 2006, с. 24-25, рис. 1]⁵. Натомість поховання євпа-

⁵Відома з літератури інформація щодо наявності поселень доби середньої бронзи в Західному Криму [Савеля, Тощев, 1992, с.127], ніяк не впливає на загальну тенденцію в локалізації пам'яток кам'янського типу на сході півострова. Тим більше, що культурну приналежність кількох відомих поблизу Севастополя пунктів, де лише зібрано підйомний матеріал, визначити поки що не видається можливим.

торійської групи розосереджені по курганних могильниках усього степового Криму, включно з Присиваш'ям і Західним Кримом (рис. 1) [порівн.: Тощев, 1993, с. 160, рис. 1, Г]. Причому, на сході Криму євпаторійські комплекси відомі лише в північно-західній частині Керченського півострова, тобто там, де кам'янські поселення вже не трапляються. Ця непорушна обставина зводить майже нанівець спроби об'єднати пам'ятки кам'янської та євпаторійської груп, зв'язок між якими і без того не видається надійним – наявність спільних категорій матеріальної культури у вигляді кістяних пряжок, керамічних моделей коліщат, кам'яного товкача, не дуже переконливих аналогій в кераміці [Корпусова, Ляшко, 1999, с. 45; Тощев, 1993, с. 158; 2005, с. 144]. З огляду ж на те, що пам'ятки громівської підгрупи виявляються зовсім відірваними від кам'янських поселень Криму, за відсутності тотожних їм поселень у Нижній Наддніпрянщині, наш сумнів знаходить додаткові підстави. Кидається в очі також виразний дисбаланс між незначною кількістю євпаторійських поховань (до 30) і вдвічі більшою кількістю кам'янських поселень (до 60). Усвідомлюючи некоректність спрощеного і беззастережного статистичного зіставлення кількості однокультурних поселень і поховань, що допускають деякі автори [див. наприклад: Санжаров,

2010, с. 396], все-таки не можемо оминати цього факту. Так чи інакше, доводиться погодитись з О.Є. Кислим у тім, що питання щодо поховань кам'янського типу залишається відкритим [Кислий, 2006, с. 31-32]

Висновки. Зійшовши з історичної арени, інгульська катакомбна культура залишила по собі виразну спадщину. Одну, причому основну, з ліній генетичного розвитку інгульської КК продовжила Дніпро-Прутська бабинська культура в її степових локальних варіантах – Дніпро-Дністровському і частково Дністро-Прутському. Окрім неї, мала місце друга, менш масштабна, однак не менш виразна лінія розвитку ІКК, яку репрезентує євпаторійська група пам'яток Криму і Нижньої Наддніпрянщини. Несхожість двох “нащадків”, що їх залишила по собі ІКК, вочевидь, засвідчує відмінність історико-культурних сценаріїв і механізмів їхнього творення. Можна припускати, що євпаторійська група, перебуваючи у відносній ізоляції Кримського півострова, на відміну від надчорноморських степових груп ДПБК, сформувалась за умов значно меншого впливу з боку культурогенеруючого осередку ДДБК. Історична доля носіїв євпаторійського культурного типу залишається незрозумілою, але цілком вірогідно, що вони розчинились/асимілювались у спорідненому середовищі набагато чисельнішої людності ДПБК.

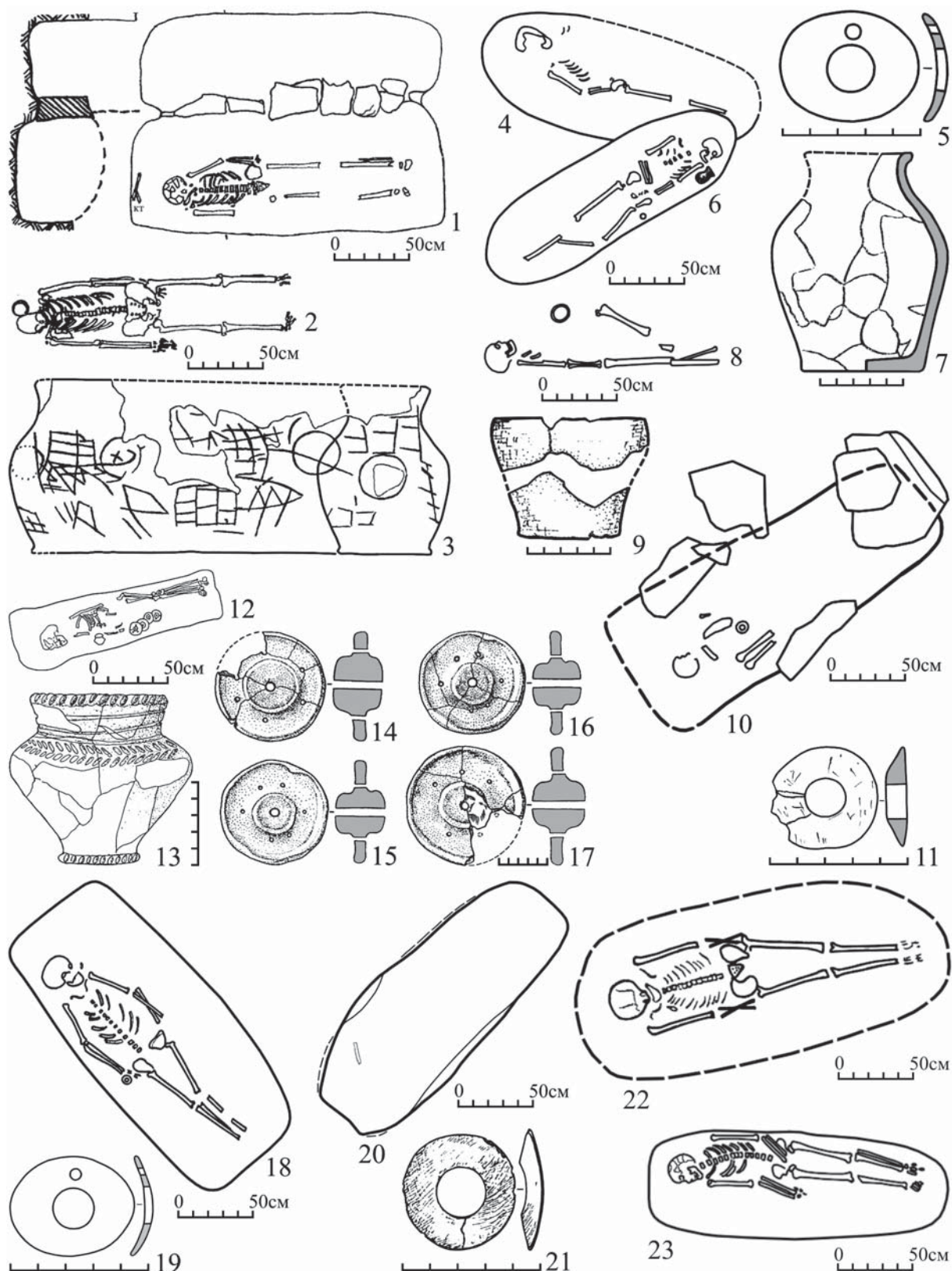

Рис. 2. Пам'ятки євпаторійської групи Криму: 1 – Астаніне 23/3; 2-3 – Астаніне 23/13; 4-5 – Дальне 3/2; 6-7 – Дальне 3/3; 8-9 – Ак-Таш п. 4; 10-11 – Ак-Таш 1/6; 12-17 – Іллічеве 9/6; 18-19 – Далеке 4/1; 20-21 – Лугове 3/1; 22 – Акимівка п. 2; 23 – Лугове 4-5/6.

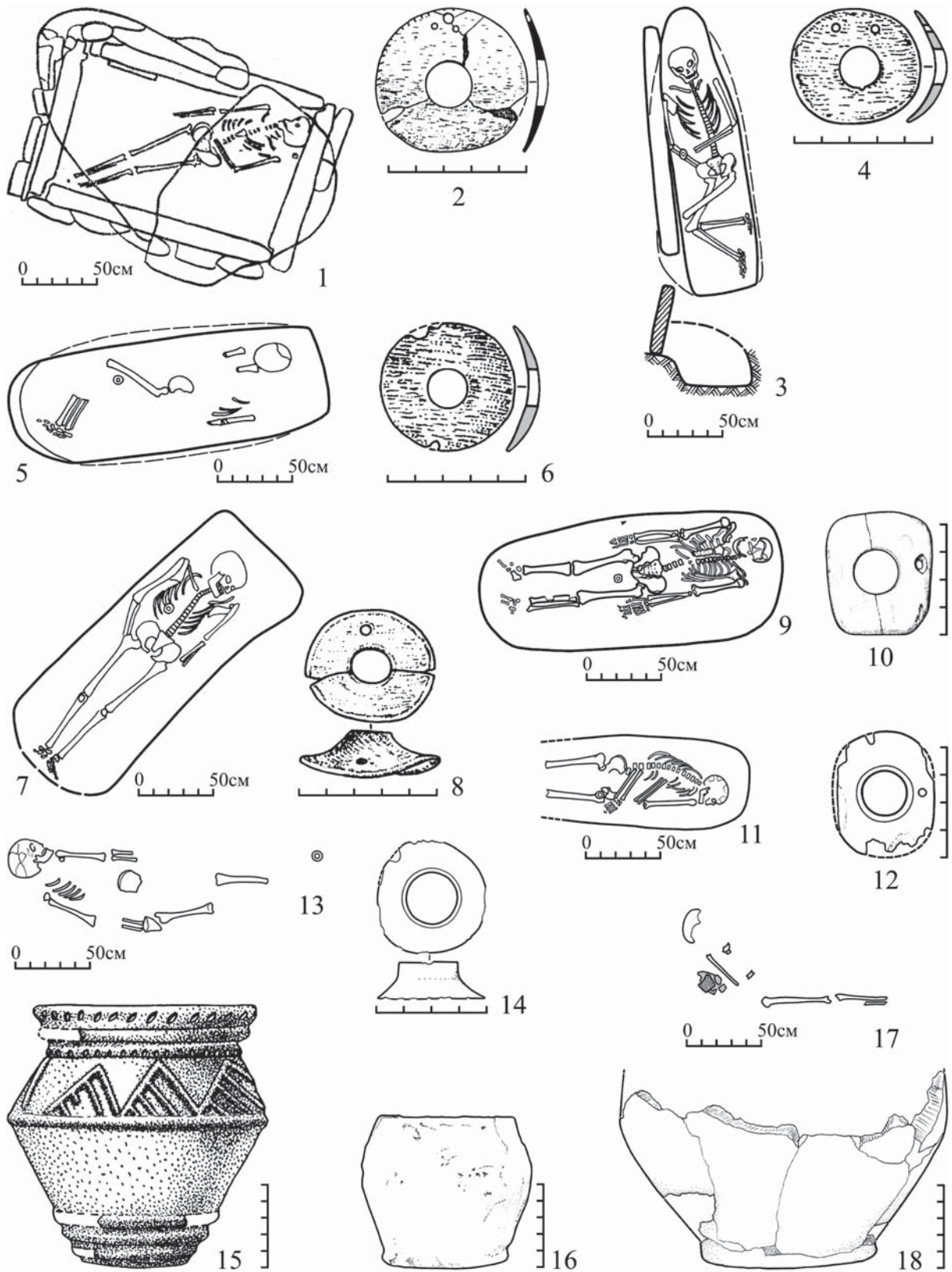

Рис. 3. Пам'ятки евпаторійської групи Криму (1-8) і громівської підгрупи Нижньої Наддніпрянщини (9-18): 1-2 – Криловка 8/8; 3-4 – Іллічеве 4/2; 5-6 – Григоровка 22/4; 7-8 – Ленінське 4/5; 9-10 – Громівка-I 1/11; 11-12 – Тягунова Могила 11/4; 13-14 – Новокам'янка 1/2; 15 – Кічкас-II 11/6; 16-18 – Жовтневе-II 5/1.

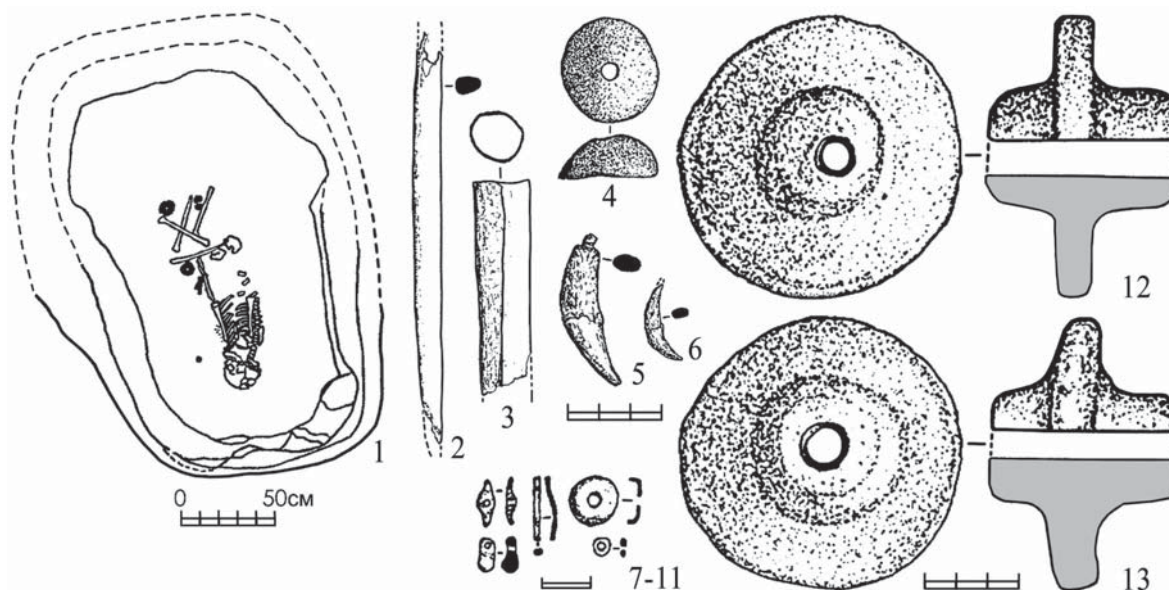

Рис. 4. Поховання криволуцької культурної групи Писарівка-II 10/2 [за: Мимоход, 2010б, с. 158, рис. 1, 11]: 1 – план поховання; 2 – кістяна рурка; 3 – кістяний стрижень; 4 – кістяне прясло; 5, 6 – підвіски з іклів; 7-11 – фаянсові та бронзові прикраси; 12, 13 – керамічні модельки коліс.

ЛІТЕРАТУРА

Брилева О.А. Новейшие исследования памятников эпохи бронзы Кавказской археологической экспедицией Государственного музея народов Востока // Пятая Кубанская археологическая конференция: матер. конф. – Краснодар, 2009. – С. 18-20.

Гак Е.И., Мимоход Р.А. Металлокомплекс памятников посткатакомбного горизонта Предкавказья // Археология, этнография и фольклористика Кавказа. Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе. – Махачкала, 2007. – С.89-94.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903. – Кн. 1. – 176 с.

Кислый А.Е. Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на Керченском полуострове // ДСПК. – Т. IV. – Запорожье, 1993. – С. 162-176.

Кислый А.Е. Катакомбные и Каменные памятники: проблема соотношения культур // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 11-12.

Кислий О.Є. Основні риси кам'яньської культури // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 21-34.

Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Крыма // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы: тез. докл. междунар. конф. – Днепропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – С. 24-26.

Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. – К.: ИД “Стилос”, 2003. – 138 с.

Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. III. (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1983-1986 гг. Сакский район Крымской области). – Запорожье, 2000. – 245 с.

Корпусова В.Н., Ляшко С.Н. Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму // ССПК. – Т. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 42-48.

Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Гошко Т.Ю., Марченко И.Л., Сердюков В.В. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской ОС в Херсонской обл. в 1979 г. – 151 с. – НА ІА НАНУ. – № 1979/32.

Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Полин С.В., Черняков И.Т., Битковский О.В., Сердюков В.В., Солтыс О.Б., Шевченко Н.П. Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 г. – 216 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/19.

Литвиненко Р.А. О появлении КМК в бассейне Нижнего Дона // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: матер. междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения И.В. Сеницына. – Саратов, 2000. – С. 67-71.

Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию М.П. Грязнова. – СПб.: Изд-во Госэрмитажа, 2002. – Кн. 1. – С. 183-190.

Литвиненко Р.О. Західна периферія бабинського осередку культурогенези // Проблеми історії та археології України: Матер. V Междунар. науч. конф. – Харьков: НМЦ “МД”, 2004. – С. 16-17.

Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.

Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами // ДАЗ. – Вип. 12. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – С. 32-61.

Литвиненко Р.О. До проблеми випростаних поховань культури Бабине Середньої Наддніпрянини // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 343-348.

Литвиненко Р.О. Інгульська катакомбна спадщина: дві лінії розвитку // Проблеми історії та археології України: матер. VI Міжнар. науч. конф. – Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. – С. 17-18.

Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине // МДАСУ. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009. – № 9. – С. 44-90.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам’яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 32 с.

Мимоход Р.А. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2010. – № 10. – С. 32-55.

Мимоход Р.А. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований // КСИА. – Вып. 225. – М., 2010а. – С. 28-53.

Мимоход Р.А. Хронология криволукской культурной группы // XVIII Уральское археологическое совещание: культурные области, археологические культуры, хронология: матер. XVIII Уральского археологического совещания. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010б. – С. 158-160.

Отрошенко В.В. Древности Степного Причерноморья и Крыма // ДСПК. – Т. V. – Запоріжжя, 1995. – С. 192-195.

Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.

Отрошенко В.В. Колісниць бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2005. – № 4. – С. 235-242.

Попандопуло З.Х. Курган “Соколовский” у города Пологи // ДСПК. – Т. II. – Запоріжжя, 1991. – С. 66-76.

Пустовалов С.Ж. Рец. на: Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Вып. I. – Запоріжжя, 1994; Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Вып. II. – Запоріжжя, 1998 // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. IV. – Запоріжжя, 1998. – С. 214-217.

Пустовалов С.Ж. Курган “Тягунова Могила” и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи // Stratum plus. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса: Изд-во Высшей Антропологической школы, 2000. – С. 296-321.

Рассамакин Ю.Я., Отрошенко В.В., Пустовалов С.Ж., Ляшко С.Н., Салий Н.Г., Кравченко С.Н., Ковалев Н.В., Николова А.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г. – 206 с. – НА ИА НАНУ. – № 1982/2.

Савеля О.Я., Тощев Г.Н. Могильник “Штурмовое” эпохи средней бронзы в Крыму //

ДСПК. – Т. III. – Запорожье, 1992. – С. 122-128.

Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей. – Варшава, 1892.

Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.

Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // ДСПК. – Т. I. – Запорожье, 1990. – С. 116-127.

Тощев Г.Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // ДСПК. – Т. IV. – Запорожье, 1993. – С. 157-161.

Тощев Г.Н. Культуры эпохи бронзы Крымского полуострова // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): матер. междунар. конф.: в 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 79-81.

Тощев Г.Н. Погребения с костяными пряжками эпохи средней бронзы в Крыму // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 117-125.

Тощев Г.Н. Период КИОМК Крыма // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 143-148.

Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. – Запорожье: Изд-во Запор. ун-та, 2007. – 304 с.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.

Burtănescu F. About a group of “outstretched” burials with Middle Bronze Age grave goods in south-eastern Romania // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: матер. Междунар. археол. конф. – Тирасполь, 2002. – С. 157-161, 163.

Lytvynenko R.A.

Ingul postcatacomb heritage of Crimea and Lower Dnepr basin

Article is devoted to one of two lines of development of Ingul Catacomb Culture – to monuments of Yevpatoria group of Crimea and Lower Dnepr Basin. Characteristics and a chronological estimation of these antiquities which enter into the block of postcatacomb cultures are given. In structure of Yevpatoria groups the Gromivka subgroup is allocated. Its monuments are localized in Lower Dnepr Basin.
Keywords: *Middle Bronze Age, Ingul Catacomb culture, block of postcatacomb cultures, Cultural circle Babyne, Yevpatoria group, Gromivka subgroup, Crimea, Lower Dnepr Basin.*

Литвиненко Р.А.

Ингульское посткатакомбное население Крыма и Нижнего Поднепровья

Статья посвящена одной из двух линий развития ингульского катакомбного наследия – евпаторийской культурной группе памятников Крыма и Нижнего Поднепровья. Дана характеристика и хронологическая оценка этих древностей, входящих в блок посткатакомбных культурных образований. В составе евпаторийской группы выделяется громовская подгруппа, памятники которой локализуются в Нижнем Поднепровье.

Ключевые слова: *средний бронзовый век, ингульская катакомбная культура, блок посткатакомбных культур, культурный круг Бабино, евпаторийская группа, громовская подгруппа Крым, Нижнее Поднепровье.*

Статья поступила в редакцию в ноябре 2011 г.